

Joanna Gierowska-Kałużur,
Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918-1920),
Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk,
Warszawa 2023, ss. 496
(Zdzisław J. Winnicki)

Znakomita badaczka relacji polsko-białoruskich i polsko-litewskich na przełomie XIX i XX w. przedstawiła monografię polityki Naczelnego Dowódcy Wojska Polskiego i Naczelnika odrodzonej państwowości polskiej w kwestii nazywanej w polskiej historiografii jako „koncepcja federalistyczna”, którą ten starał się realizować. Propozycje zawarte w ogłoszonej w Wilnie 22 IV 1919 r. „Odezwie do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego” nie spotkały się z entuzjazmem – ani polityków litewskich, ani białoruskich, ani Polaków wileńskich. Treść i intencje „Odezwy” są polskiej literaturze przedmiotu dobrze znane. Mało znana jest natomiast okoliczność prawno-politycznego otoczenia istoty rzeczy. W pierwszym rządzie, podmiot tej odezwy – „mieszkańcy byłego Wielkiego Księstwa” funkcjonował od 1915 do początków 1919 r., po pierwsze, w warunkach okupacji niemieckiej nastawionej na eliminację jakichkolwiek wpływów polskich, po drugie, wobec faktu już istniejącej państwowości litewskiej (Republika Litewska) zdecydowanie negatywnie nastawionej wobec jakichkolwiek obcych (czytaj: polskich) wpływów na tym obszarze oraz, po trzecie, po odbiciu Wilna i okolic z rąk bolszewików przez Wojsko Polskie w kwietniu 1919 r. Powstała prawnomiędzynarodowa pustka ustrojowa, gdyż Rada Najwyższa mocarstw Ententy czekająca na odrodzenie państwowości rosyjskiej zakazała jakichkolwiek zmian ustrojowych, w tym np. poprzez referendum. W tych okolicznościach Odezwa Piłsudskiego miała wyłącznie charakter propozycji ideowej, na którą nie było żadnej odpowiedzi ze strony litewskiej, środowisk białoruskich i innych – poza miejscowymi Polakami – środowisk narodowych, zamieszkujących obszar. Stanowisko litewskie było jednoznacznie wrogie, białoruskie podobnie, a nowy podmiot, jaki zbrojnie zjawiał się na arenie politycznej – Rosja bolszewicka, dążył do podboju Kraju i zawarcia z Litwinami taktycznych uzgodnień, dążących do wyeliminowania politycznej roli Polski. Do tego dokładała się negatywna postawa coraz bardziej dominujących w odradzającej się Polsce środowisk endeckich.

Zagadnienie projektu federalistycznego znajduje szerokie odzwierciedlenie w polskiej, białoruskiej i litewskiej literaturze przedmiotu. Ustalenia, tezy

i wnioski Gierowskiej-Kałużur mają to znaczenie w naukowej i politycznej dyskusji, że systematyzują i podkreślają w szerokim kontekście polityki polskiej, regionalnej i europejskiej ponad dwuletnie próby Józefa Piłsudskiego przywrócenia sprawdzonej formuły współżycia politycznego narodów Europy Wschodnio-Środkowej w obliczu nowych wyzwań, jakie wytworzyły się u schyłku I wojny światowej. Wyzwaniami tymi były okoliczności wojny domowej w Rosji i powstanie nowego podmiotu polityki rosyjskiej – Rosji bolszewickiej, powstanie państwowości litewskiej, próby budowy niezależnej państwowości ukraińskiej, aktywności państwowotwórcze niebolszewickich środowisk białoruskich oraz niedoceniana w opracowaniach tematu niezwykle aktywna polityka niemiecka na rzecz maksymalnego ograniczenia wpływów polskich na obszarach tzw. Ober-Ost (w przybliżeniu obszar historyczny byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego) praktycznie do wiosny roku 1919. I wreszcie spór polsko-polski w tej sprawie przyszłości politycznej tych ziem oraz decyzji organów Ententy poprzez ustalenia kongresu wersalskiego i jego organów przejściowych w postaci Rady Ambasadorów na styku z już istniejącą polityką Ligi Narodów. Doktryna federalizmu – prometeizmu nie miała także oparcia w polskich środowiskach politycznych po ukonstytuowaniu się Sejmu Ustawodawczego RP.

Prac poświęconych postaci Józefa Piłsudskiego jest wiele – by przytoczyć tu wydaną już po złożeniu omawianej tu monografii do druku – wysoko ocenianą książkę Joshui D. Zimmermana¹. Niemal wszyscy autorzy – wykorzystując liczne publikacje przed i powojenne – kreślą sylwetkę Piłsudskiego od dzieciństwa do śmierci. To bardzo szeroka perspektywa. W przeciwieństwie do nich J. Gierowska-Kałużur zasadniczy tok swojej narracji ujęła w symboliczne ramy – od daty rozpoczęcia wojny polsko-sowieckiej (5 I 1919) do daty podpisania preliminarium pokojowych (12 X 1920). Zabieg zastosowania w praktyce maksymy „mniej chwycisz, więcej wyciśniesz” przyniósł nadspodziewany efekt.

Gierowska-Kałużur osiłą swojej monografii uczyniła tzw. kwestię białoruską i nieustające próby Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza czasu wojny na rzecz pozyskania politycznych środowisk białoruskich do jakiejś formuły współpracy z Polską. Próby te skończyły się całkowitym niepowodzeniem. Właśnie tym okolicznościom autorka poświęciła swą wnikliwą analizę historyczno-polityczną.

Monografia Gierowskiej-Kałużur w sposób drobiazgowy poddaje analizie całokształt wspomnianych uwarunkowań geopolitycznych i prawno-międzynarodowych, z jakimi zetknął się polski Naczelnik Państwa na przestrzeni lat 1918-1920. Pracę swą autorka oparła o niezwykle bogatą, bezpośrednią bazę źródłową zachowanych archiwów polskich, litewskich, białoruskich i rosyjskich, cały możliwy do analiz zestaw źródeł drukowanych, diariusze, pamiętniki i literaturę przedmiotu polską, białoruską, litewską i rosyjską. Sprawia to, że prezentacje,

¹ J.D. Zimmerman, *Jozef Pilsudski. Founding Father of Modern Poland*, Cambridge 2022.

analizy, uprawnione hipotezy i tezy jakie Gierowska-Kałuża zawarła w swym opracowaniu mają merytoryczne uzasadnienie. Autorka stwierdza bowiem we Wstępie, iż odtworzenie białoruskiej polityki Piłsudskiego wobec sprzecznych interpretacji faktów, zaniku lub rozproszenia źródeł jest możliwe tylko w oparciu o szeroką kwerendę, którą – zdaniem recenzenta – wykonała obiektywnie po raz pierwszy, i dopiero na tej podstawie, jak sama zaznacza ta

(...) szeroko zakrojona kwerenda przyniosła plon częściowo już opublikowany [prace Autorki], ale bez syntezy. Prowadząc poszukiwania w materiałach proveniencji kancelaryjnej, odnalazłam wiele drobnych elementów, które publikowane w oderwaniu od innych nie mówią wiele o stosunku Piłsudskiego do kwestii białoruskiej. Jeśli się jednak ułoży koło siebie dopiero wówczas wyłania się zupełnie nowy obraz. Dostrzegłszy aspekty kiedyś przeze mnie zauważone, przywołuję w narracji jedynie wnioski płynące z publikacji wyposażonych w dokładne odesłania źródłowe² (s. 38).

Recenzowana monografia poza Wstępem (s. 11-43) zawiera dziesięć rozdziałów: I) Wprowadzenie, skrótowo wyjaśniające pojęcie Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL), opis struktury narodowościowej Kraju, cele wojenne Niemców wobec obszaru w czasie I wojny światowej oraz aktywność białoruskich środowisk politycznych w tym okresie (s. 43-83); II) podobnie, jak i III) ukazujące chronologię wydarzeń, w tym kierunki, spory polskiej polityki wschodniej u schyłku wojny i w początkach kształtowania się II RP (s. 83-114); III) (s. 114-155) zawierający opis i analizę wydarzeń (s. 178-234) „od stycznia do kwietnia 1919 r.”; IV) (s. 155-177) o wymownym tytule „Pomiędzy Rosją ‘białą’ i ‘czerwoną’”, przedstawiający także próby regulacji z państwowością litewską; V) (s. 178-234) „Pomiędzy kwietniem a sierpniem 1919 r.” poświęcony został głównie relacjom polsko-białoruskim reprezentowanym przez obóz belwederski i jego przejściowe, lokalne organy w relacjach z rachitycznymi organami reprezentacji białoruskiej, a także nieudanym polskim próbom wpływania na rozwój sytuacji politycznej w litewskim Kownie; VI) i VII) również „chronologicznie” (od września 1919 do marca 1920 r.) analizujące szczegółowo postawy białoruskich aktywistów i próby pozyskania ich dla pozytywnych relacji z Polską, w tym nieudane próby stworzenia sojuszniczych formacji wojskowych do wspólnej obrony przed bolszewikami; VIII) (s. 335-382) analizujący wydarzenia polityczne i kroki – propozycje polskie wobec kwestii białoruskiej, zachowań bolszewickich, oraz stanowiska organów Ententy i ciągle istniejących środowisk „białorosyjskich” w samej Rosji i na emigracji, na temat przyszłości tych ziem ciągle uznawanych za „porosyjskie”;

² Autorka ma tu na myśli szereg własnych publikacji na czele z znakomitą monografią *Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich (19 lutego 1919 r. – 9 września 1920 r.)*, Warszawa 2004 oraz *Raporty Straży Kresowej 1919-1920*, Warszawa 2011.

IX) obszerny, również chronologiczny („Od lipca do listopada 1920 r.”, s. 382-434), omawiający relacje głównych ośrodków polityków białoruskich obficie finansowanych w odmiennych celach przez rząd polski, litewski i sowiecki z uwzględnieniem aktywności emigracyjnych komitetów „białorosyjskich”, a także poddający analizie okoliczności do kolejnej próby polskiego politycznego rozwiązania poprzez tzw. „bunt gen. Żeligowskiego” aż do – jak zaznacza – X) „Epilog. Rok 1921” (s. 434-443), czyli skutków traktatu ryskiego, który – jak pisze Autorka – oznaczał „kres marzeń liderów białoruskich o ‘Białorusi wyobrażonej’” (s. 439), a zarazem kres polskich koncepcji w tym zakresie. Pracę finalizuje „Zakończenie” (s. 433-451), Streszczenia w językach angielskim i rosyjskim oraz Bibliografia i Indeks nazwisk.

Monografia Gierowskiej-Kałużur stanowi cenne opracowanie źródłowe, ukazujące plany i kulisy w efekcie nieskutecznej polityki Naczelnego Wodza i Naczelnika Państwa Polskiego w kwestii tzw. nowej formuły dawnej Rzeczypospolitej, opartej o zamiar stworzenia politycznego kordonu sfederowanych narodów przed zakusami odwetowymi spadkobiercy Rosji – Rosji bolszewickiej. Autorka wskazuje na nieustające starania Józefa Piłsudskiego stojącego wobec zarówno niechęci (wrogości) aktywnych środowisk białoruskich, jak i dominujących ugrupowań opozycji polskiej w Sejmie Ustawodawczym.

Aktywne środowiska białoruskie, starające się wbrew faktom i realnym możliwościom uzyskać uznanie dla proklamowanej jeszcze w 1918 r. Białoruskiej Republiki Ludowej, stawiały przed czynnikami polskimi – jak zaznacza Gierowska-Kałużur – nierealne żądania uchylając się jednocześnie od jakichkolwiek realnych (konstruktywnych) propozycji ze swojej strony. Ciekawym spostrzeżeniem autorki jest hipoteza o równie nieefektywnej roli, jaką mógł odegrać sojuszniczy czynnik niezależny, tj. zgrupowanie gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza³. Opracowanie Gierowskiej-Kałużur odnoszące się na bardzo szerokim tle regionalnym, ale i międzynarodowym do tzw. kwestii białoruskiej w polityce Józefa Piłsudskiego, jest cenne z wielu względów. Ukazuje bowiem nie tylko niezwykle złożony kontekst dynamicznych zdarzeń i wydarzeń, ale także politykę strony „postulowanej”, czyli środowisk polityków białoruskich, którzy – jak wspomniano – stawiając nierealistyczne żądania stronie polskiej i pozyskując znaczące środki polskie, nieustająco działali w porozumieniu z przeciwnymi Polsce działaniami Litwy, politycznymi środowiskami Niemiec, a w efekcie także bolszewickimi. Lud białoruski w tamtym czasie masowo popierał bolszewików a emigracyjny (na Litwie)

³ Trzeba podkreślić, że Joanna Gierowska-Kałużur jest autorką wybitnie interesującego tekstu poświęconego aktywności militarno-politycznej tego „białoruskiego” (?) dowódcy – przywódcy. Zob. J. Gierowska-Kałużur, *Stanisław Bułak-Bałachowicz. Postać, która mogła połączyć narody byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a jednak ich nie połączyła*, „Acta Baltico-Slavica” 2017, nr 41, s. 77-155 (w tym na s. 113-137 list otwarty Stanisława Bułak-Bałachowicza do Borysa Wiktorowicza Sawinkowa z 16 VIII 1921 r.).

rząd BRL w połowie lat 20. XX w. uznał Białoruską SRS za uprawnioną formułę państwowości białoruskiej. Z kolei w przekonaniu polskich przeciwników Piłsudskiego jego wizja polityczna odnosiła się – jak twierdzono – do promowania szkodliwej dla państwa i zarazem nierealnej jak to określano „fikcji białoruskiej”.

Monografia Joanny Gierowskiej-Kałużur nie tylko tłumaczy powody tego brzemiennego w skutki niepowodzenia historycznego, ale stawia pytania, na które czytelnik sam sobie musi odpowiedzieć. W mojej opinii ostrzega przed skutkami romantycznych uroszczeń i nierealnych marzeń o rzekomej wspólnocie losów Europy Środkowej. Zwłaszcza, że – jak to starałem się udowodnić już 20 lat temu – na Białorusi nadal istnieje swoisty polski kompleks wśród zarówno tamtejszych elit polityczno-intelektualnych, jak i tzw. szerokiej opinii publicznej⁴. Podobnie jest na Litwie oraz w znacznym stopniu na Ukrainie. W tym sensie nadal „historia jest nauczycielką życia”.

⁴ Z.J. Winnicki, *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*, Wrocław 2003, ss. 621.